Vilnius University Press

Vilnius University Press

Problemos
2019, vol. 95, pp. 55–66

ISSN 1392-1126 eISSN 2424-6158
DOI: https://doi.org/10.15388/Problemos.95.5

Socialinė filosofija / Social Philosophy

Socialinio atvirumo kilmė ir prasmė Bergsono ir Popperio mąstyme

Povilas Aleksandravičius

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų institutas
E. paštas povilasal@hotmail.com

Santrauka. Straipsnyje analizuojama socialinio atvirumo kilmė ir prasmė H. Bergsono ir K. R. Popperio mąstyme, siekiant atskleisti pamatinę atviros visuomenės sąvokos reikšmę jos kūrėjų darbuose. Pirmoji straipsnio dalis yra skirta H. Bergsono uždaros visuomenės formavimosi tyrimui, atspirties tašku pasirinkus žmogaus reakcijos į mirtį analizę. Antroji dalis atskleidžia H. Bergsono teigiamą socialinio atvirumo procesą, kurio antropologinis pamatas – instinkto konversija į intuiciją arba proto realizuojamas kontaktas su gyvybinio polėkio principu. Trečiojoje dalyje yra tiriamas K. R. Popperio uždaros ir atviros visuomenės konceptas H. Bergsono filosofijos kontekste.
Pagrindiniai žodžiai: Bergsonas, Popperis, uždara visuomenė, atvira visuomenė, mirtis, intuicija

The Origin and Meaning of Social Openness in Bergson's and Popper's Thought

Abstract. The article is focused on the analysis of the origin and meaning of social openness in Henri Bergson's and Karl Popper's thinking. It aims to reveal the foundational significance of the concept of open society in the works of its creators. The first part of the article is focused on Bergson's research into formation of closed society, the vantage point being the analysis of a human being's reaction to death. The second part reveals H. Bergson's process of social openness; its anthropological foundation is the conversion of instinct into intuition or the contact with the principle of élan vital, realized by the mind. The third part analyses Popper's concept of closed and open society in the context of Bergson's philosophy.
Keywords: Bergson, Popper, closed society, open society, death, intuition

Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-MOD-17-19).

Received: 11/11/2018. **Accepted:** 26/11/2019
Copyright © Povilas Aleksandravičius, 2019. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Populiari atviros visuomenės sąvoka yra tapusi daugiaprasmybės auka. Šiame straipsnyje bandysime atskleisti pirminę jos reikšmę, parodydami tai, kaip jos kūrėjai – Henri Bergsonas ir Karlas Raimundas Popperis – suprato patį atvirumą, jo socialinę dimensiją ir jo kilmę. Sekant abiejų mąstytojų metodika, socialinio atvirumo samprata ima ryškėti tik po to, kai yra paaiškinamas natūralus žmogaus polinkis į uždarumą, sociumo – į uždarą visuomenę: tokia yra ir *Dviejų moralės ir religijos šaltinių* (Bergson 2008), ir *Atvirosios visuomenės ir jos priešų* (Popper 1998) strategija. Todėl pirmoji straipsnio dalis bus skirta bergsoniškajai socialinio uždarumo ir iš jo kylančios uždaros visuomenės koncepcijai suprasti. Gyvybinio polėkio sąvoka čia yra fundamentali, bet matysime, kad ta pati sąvoka lemia ir atvirumo sampratą: viskas priklauso nuo žmoguje vykstančio proceso – instinktų, proto ir intuicijos tarpusavio sąveikos, kurios nagrinėjimas antrajame skyriuje leis suvokti bergsoniškąjį „atvirosios visuomenės“ konceptą. Popperio uždarumo ir atvirumo samprata taip pat remiasi žmoguje vykstančio proceso – magiško proto ir racionalumo kovos – aiškinimu, bet yra kur kas paprastesnė ir koncentruojasi tik ties vienu iš Bergsono nagrinėtų žmogaus proto funkcionavimo dėsnių – įpročių automatizmo. Popperio mąstymo esmė, kalbant apie antropologinę bei politinę uždarumo / atvirumo koncepciją, ryškėja būtent Bergsono filosofijos kontekste, kad ir kaip neigiamai pats Popperis būtų vertinęs Bergsoną.

Lietuvių filosofinėje istoriografijoje Bergsono ir Popperio koncepcijų konfrontacija niekada nebuvo atlikta. Tai lėmė tai, kad Bergsono uždaros / atviros visuomenės samprata beveik nebuvo nagrinėta iš esmės. Mums pavyko rasti tik tris tekstus, kuriuose ji sudaro pagrindinį objektą. Lakoniškas Broniaus Deksnio (2004: 28–38) straipsnis yra teisingas, tačiau populiarus pristatymas, nepretenduojantis į mokslinio teksto statusą. Žilvinė Gaižutytė (2008: 159–178) lygina Bergsono ir Émile'io Durkheimo visuomenės koncepcijas, akcentuodama istorinį bergsonizmo kontekstą ir apsiribodama uždaros / atviros visuomenės bruožų bei skirtumų įvardijimu iš sociologinės perspektyvos, iš esmės filosofiškai jų neanalizuodama. Pagaliau ilgas Vytauto Radžvilo straipsnis, vienintelis skirtas būtent filosofinei Bergsono atvirosios visuomenės analizei ir interpretacijai, yra iš esmės klaidinantis. Fundamentali šio autoriaus klaida, nuo kurios ir prasideda virtinė interpretacinių nesusipratimų[1], yra Bergsono priskyrimas „Niekio, arba Nesaties, metafizikos tradicijai“ (Radžvilas 2008: 376), skaitant 4-ąjį *Kūrybinės evoliucijos* skyrių, nors Bergsonas šiame skyriuje tvirtina niekio sąvoką esant beprasmę ir kategoriškai atmeta minėtą tradiciją kaip filosofiškai tuščią. Tiesą sakant, Radžvilas ir negalėjo suprasti Bergsono atvirumo sampratos, nes nesuvokia visos jo filosofijos pagrindo ir konstantos – trukmės intuicijos, neišvengiamos sąvokos, siekiant pagrįstai interpretuoti *Du moralės ir religijos šaltinius*. Įdomu tai, kad straipsnio pabaigoje Radžvilas bando įvardyti priežastį, dėl kurios Bergsonas galėjo sukurti esą tokią nykią ir netgi pavojingą

[1] V. Radžvilo plėtojami bergsoniškojo gyvybinio polėkio, biologinės žmogaus prigimties ir pačios biologijos, žmogaus kaip individo, emocijų, mistikos, Kristaus, judaizmo ir kitų religinių bei filosofinių tradicijų, meilės, atvirumo, kūrybos, žmogaus perkeitimo, technikos ir siekiamų socialinių pokyčių, judėjimo sampratos, Bergsono santykio su istorija ir jo ateities įžvalgų aiškinimai *neturi nieko bendra* su tuo, kaip šias sąvokas aiškino Bergsonas.

atviros visuomenės koncepciją, ir, cituodamas Walterį Benjaminą[2], teigia taip: „*Durée*, iš kurios pašalinta mirtis, yra ydingai begalinė – tarsi ornamentas. Jon nepatenka tradicija. Tai išgyvenimas, kuris išdidžiai vaikštinėja aplinkui, apsisiautęs paskolintu patirties drabužiu“ (2008: 393). Tai – komiška bergsoniškosios trukmės interpretacija, ties kuria nematome reikalo apsistoti. O kalbant apie mirties sąvoką galima teigti, kad Bergsono veikale ji yra centrinė. Ir nors jo uždaros / atviros visuomenės koncepcija gali būti suprasta ir per kitų sąvokų, pavyzdžiui, teisingumo, prizmę (Riquier 2018), atspirties tašku mes pasirinkome būtent mirties fenomeną.

Žmogaus reakcija į mirtį kaip uždaros visuomenės formavimosi variklis, pagal Bergsoną

Daugybė komentatorių pažymi, kad 1932 metais publikuotas veikalas radosi iš Bergsono pastangų suprasti, kodėl gyvybinio polėkio kuriama žmonija, pasiekianti vis įstabesnių civilizacijos laimėjimų, pasižymi nė kiek nesilpnėjančiu polinkiu į karą (Worms 2004; Riquier 2009)[3]. Bergsono pastangos reiškiasi įvairiomis suvokimo strategijomis, iš kurių ryškiausia – dvilypio, iš pirmo žvilgsnio paradoksalaus žmogaus santykio su mirtimi analizė. Tai – 2-ajame knygos skyriuje išdėstyta žymioji jo tezė apie vaizduotės kuriamas fabulas, kurių funkcija (*fonction fabulatrice*) yra neutralizuoti mirties įsisąmoninimo keliamą gyvybinio polėkio paralyžių. Skirtingai nuo to, kas dedasi instinktyviai organizuojamose skruzdžių ir kitų gyvių bendruomenėse, žmogaus protas, numatydamas mirtį, patars jos vengti bet kokia kaina – bėgti nuo pasiaukojimo, kuris yra būtinas kolektyvo, rūšies išgyvenimui. Protui gimdant šį egoizmą, žmonių visuomenė, ši toliausiai nuėjusi (būtent todėl, kad protinga) gyvybinio polėkio raiškos forma, yra pasmerkta. Vis dėlto egoistinė individo pozicija tėra antrinis mirties įsisąmoninimo efektas. Pirminis ir fundamentalesnis – tai protą ištikęs nerimas, baimė, tiesiog neįmanomybė gyventi toliau. Mirtis paralyžiuoja. Kaip, ištikus tokiai būsenai, gyvybinis polėkis išvengs sustojimo? Bergsono atsakymas: jis protą panaudos fabuloms, naikinančioms mirties baimę, kurti. Legendos apie pomirtinį gyvenimą, mitai apie dvasinius pasaulius, įvairios magijos formos neutralizuoja mirties baimę bent jau tiek, kad įmanoma gyventi toliau (Bergson 2008: 127–139). Iš fabulų gimsta „natūrali“ arba „statiška“ religinė sistema, kuri „užpildo poreikio gyventi trūkumą, atsirandantį tarp mąstančių būtybių“, kai šios suvokia, kad yra mirtingos (Bergson 2008: 223).

Bet tai tik pradžia. Fabulomis neutralizuodama gyvybinio polėkio trūkį, natūrali religija sujungia žmones į „bendraminčių“, išpažįstančių tas pačias fabulas, grupes. Kadangi

[2] Citata paimta iš esė rinkinio *Nušvitimai*, iš teksto, kuriame W. Benjaminas (2005: 295) nė neketina gilintis į Bergsono mintį. Jis komentuoja M. Proustą ir Ch. Baudelaire'ą. V. Radžvilo cituojamos frazės apie Bergsoną kontekstas ir tikslingumas niekaip neleidžia jos paversti rimto filosofinio tyrimo atramos tašku.

[3] Tuo pačiu metu, kaip ir Bergsonas, analogišką mąstymą plėtojo Z. Freudas savo tekstuose „Karo ir mirties aktualijos“ bei „Kodėl vyksta karas?“, parašytuose tarp 1915 ir 1933 metų. Bergsono ir Freudo svarstymai ir skiriasi, ir papildo vieni kitus, leisdami įsisąmoninti sudėtingas antropologines peripetijas, lemiančias karą (Sitbon 2014). Privalome nurodyti dar vieną analogišką mąstymą šiuo klausimu: tai – R. Girard'o (1972) atskleistas ryšys tarp sakralumo ir prievartos.

istoriškai fabulų sistemų gali rastis gausybė, grupių – taip pat. Fabulos yra visuomenių, kurias Bergsonas (2008: 218) vadina „uždaromis“, variklis:

> Išsaugoti, stiprinti jungtį tarp individų tam tikroje visuomenėje – to siekia iš prigimties kylanti religija: ji yra bendra grupės nariams, ji intymiai juos suvienija savo ritualais ir ceremonijomis, ji išskiria grupę iš kitų grupių, ji garantuoja bendros veiklos sėkmę ir suteikia saugumą bendro pavojaus akivaizdoje. Kad religija, tokia, kokia ji ateina iš gamtos įsčių, atlieka moralinę ir nacionalinę funkciją vienu metu – mums tai nekelia nė menkiausios abejonės; Konkrečioje visuomenėje jungtį tarp individų realizuoja tradicija, poreikis, valia ginti šią savą grupę nuo kitų grupuočių, taip pat – iškelti ją virš visų kitų.[4]

Mąstymo turinio požiūriu, fantazistines fabulas vėliau keitė išmanios doktrinos bei ideologijos, tačiau pati *mąstymo forma* išlieka tokia pati ir mūsų laikais. Visos mūsų visuomenės yra uždaros. Pagrindinė visų jų tendencija – tai homogeniškumo siekis, besirealizuojantis per nepalaužiamą moralinį įpareigojimą ir įpročių sistemą, per daugybę draudimų ir prievolių, per gyvenimo rutiną ir automatizmą (Bergson 2008: 12–19). Individas negyvena savo gyvenimo – jį už jį ir jame gyvena visuomenė, ir „žmogus yra sukurtas politinei tvarkai, taip kaip skruzdėlė skruzdėlynui“ (Bergson 2013: 86). Kaip matysime, šį visuomenės gyvenimo statiškumą Popperis laikys pagrindine jos uždarumo dimensija ir, ieškodamas būtent jo paneigimo, kurs savą socialinio atvirumo koncepciją.

Tačiau Bergsonui svarbiausias uždaros visuomenės bruožas yra dar kitas. Grupuotės homogeniškumui graso ne tiek vidiniai disidentai, kuriuos likviduoti yra lengva, kiek kitų grupių kitoniškumas. Homogeniškumas virsta uždarumu, svarbiausia, kitų atžvilgiu, ir šis uždarumas niekada nėra susitelkimas į save, pirmiausia jis – gynybinis, tai reiškia – žadinantis poreikį pulti, likviduoti kitokį, pradėti karą: „Taika visada buvo ruošimasis gynybai ir netgi atakai, bet kuriuo atveju – karui“ (Bergson 2008: 27). Bet koks „ateinantis iš kitur“ yra „virtualus priešas“. Pagrindinis uždaros visuomenės gyvenimo instinktas yra net ne automatizmas, o karo instinktas. Toks yra antrasis žmogaus santykio su mirtimi modusas: bėgant nuo savosios mirties, laikyti kito gyvenimą grėsme, kitokio mirtį – būtinybe. Kaip pabrėžia Bergsono tyrinėtoja Nadia Yala Kisukidi (2015: 63–64), „žudymo logika nekyla iš kokio nors impulsyvumo, bet iš metafizinio šaltinio: ji kyla iš tam tikro gyvybės apsisukimo, kuomet šioji, realizavusi save [biologinėje] žmonių rūšyje, ima paradoksaliai vystytis kaip mirties galia, naudodama identifikacinius procesus“. Šis „apsisukimas“ (*la même force... en tournant sur elle-même*, Bergson 2008: 48), prasidėjęs fabulų kūrimu bėgant nuo savos mirties, baigiasi politikos struktūravimu per kito žmogžudystę. „Žmogžudystė pernelyg dažnai yra politikos *ratio ultima*, jeigu ne *prima*“ (Bergson 2008: 297). Toks yra pirmasis religijos ir moralės šaltinis.

---

[4] C. Lévi-Straussas atkreipia dėmesį, kad „primityviosios bendruomenės“ yra linkusios kaip vertus gyvenimo ir netgi kaip „žmones“ suprasti tik savo narius: „Žmonija jiems baigiasi sulig genties, kalbinės grupės, kartais net kaimo riba; negana to, dauguma vadinamųjų primityvių bendruomenių save apibrėžia žodžiu, reiškiančiu „žmonės“ (arba kartais ir subtiliau – „gerieji“, „dorieji“, „tikri“), tuo būdu leisdamos suprasti, kad kitos gentys, grupės ar kaimai neturi teigiamų (ar net išvis žmogiškų) savybių ir juos geriausiu atveju sudaro „blogieji“, „piktieji“, „beždžionės“ arba „glindos“. Neretai prieinama iki to, kad iš svetimojo atimami ir šie menkiausi realūs bruožai, paverčiant jį tiesiog „vaiduokliu“ ar „šmėkla“ (1992: 14–15).

Atvirumo properša ir jos poveikis visuomenei, pagal Bergsoną

Uždaros visuomenės formavimasis yra įsišaknijęs gyvybiniame polėkyje. *Dviejuose šaltiniuose* Bergsonas remiasi tuo, kas apie šį polėkį buvo išmąstyta *Kūrybinėje evoliucijoje*. Tačiau pastarajame veikale buvo išryškinta ir kita gyvenimo evoliucijos perspektyva, išvengianti gyvybės „apsisukimo“, kurį aptarėme prieš tai, ir išlaikanti atvirumo properšą. Taigi, *Kūrybinėje evoliucijoje* yra nuodugniai aprašytas dvilypis gyvybės judėjimas, jau šiame veikale traktuojamas per atvirumo ir uždarumo sąvokų prizmę: „Susiduria du skirtingomis kryptimis marširuojantys procesai, [reprezentuojami] <...> uždarumo ir atvirumo sąvokų, kurios priklauso gyvenimo struktūros ir dinamikos, atrastos ir analizuojamos *Kūrybinėje evoliucijoje*, esmei“ (Waterlot 2015: 16).

Gyvybės principas (*principe*) arba šaltinis (*source*) yra begalinis, tačiau jo skleidžiamas polėkis yra neišvengiamai baigtinis, kadangi susiduria su materijos, kurią pats sau davė bent jau kaip biologinės gyvybės versiją, pasipriešinimu: jis „visada yra materialumo, kuriuo turėjo apsitaisyti, valioje“ (Bergson 2004: 147). Šios įtampos rezultatas yra gyvybės mūsų planetoje būklė, pasižyminti atskirų biologinių rūšių sukūrimu ir išsaugojimu. Naujos rūšies kūrimo aktas yra gyvybinio polėkio veržimasis pirmyn (*la vie toujours va de l'avant*, „gyvybė visada eina į priekį“) (Bergson 2004: 148), taigi atvirumas, o jos išsaugojimas reiškiasi „sukimusi savyje“, „trypčiojimu vietoje“, rūpesčiu ir kovos pastangomis išlikti savimi. Žmogiškosios visuomenės uždarumas yra jau minėtas gyvybinio polėkio „apsisukimas“, t. y. žmogaus rūšies „sukimasis savyje“, būdingas bet kokiai biologinei rūšiai, net jeigu tai reiškia priešingą judesį globaliam gyvybinio polėkio impulsui: „Kiekviena rūšis, netgi kiekvienas individas išsaugo iš visuminio gyvybės impulso tik tam tikrą polėkį ir siekia panaudoti tą energiją tik savo paties interesams; tai ir yra *prisitaikymas*. Rūšis ir individas galvoja tik apie save, – iš to randasi konflikto su kitomis gyvybės formomis galimybė“ (Bergson 2004: 67–68).

Vis dėlto kai kas ypatingo išskiria žmoniją iš gyvūnų, jeigu tik žmonės renkasi šią ypatybę plėtoti. Apibūdinkime šį savitumą, kuris tiesiogiai apibrėžia žmogaus ir jo kuriamos visuomenės atvirumo sąvoką. Konstatavome, kad gyvybinio polėkio atvirumas reiškiasi naujos biologinės rūšies sukūrimu. O žmonijoje šis atvirumas reiškiasi per kūrybinius aktus, kurie sukuria radikalią naujovę – tai, ko dar nebuvo. Tik šiais kūrybiniais impulsais progresuoja kultūra, menas, mokslas ir filosofija. Bergsonas pabrėžia, kad tokie impulsai – tai individo iniciatyva, o žmonijos skirtumas nuo gyvūnijos pirmiausia regimas per tai, kad individas gali naujai pakreipti visos rūšies gyvenimą. Pavyzdžiui, biologijos mokslas žengė lemiamą žingsnį, kai fiziologas Claude'as Bernard'as pasiūlė naują metodiką, kylančią iš originalaus požiūrio į proto ir faktų ryšį, pradėdamas novatorišką „dialogą tarp proto ir gamtos“ (Bergson 2013: 230). Nekyla abejonių, kad Bergsonas nebuvo „individualizmo“ propaguotojas: daugybėje tekstų, kad ir paskutiniame 1934 m. publikuotame rinkinyje *Mąstymas ir judantysis* (*La pensée et le mouvant*), jis atskleidžia individualių iniciatyvų įsišaknijimą bendruomeninėje sąmonėje ir kolektyviniame darbe, o svarbiausia – neišvengiamo individo poveikio visuomenei modalumus. Bet lemiamos properšos proceso vieta, kurioje gimsta kūrybinis aktas, yra individuali asmenybė, ne kolektyvas.

Kas yra ši vieta? Tai – trukmės intuicija. Instinktas, kuriuo rūšis save apsaugo, įsiurbia individą į automatinę įpročių sistemą ir tampa sociumo uždarumo varikliu, o štai intuicija išlaisvina individą, sužadina jo originalų kūrybinį aktą ir tampa visuomenės atsivėrimo akstinu[5]. Būtent perėjimas iš instinkto į intuicijos lygmenį yra tas individualioje asmenybėje vykstantis virsmas, kuris sulaužo uždaros visuomenės aptvarą: nematomas, tik fundamentalia emocija pačiam žmogui užčiuopiamas virsmas, galintis turėti transformuojančių pasekmių visai visuomenei – galingai ar bent truputį ją atverti. Intuicija, būdama „instinktas, tapęs nesuinteresuotu, suvokiantis save patį, pajėgus mąstyti apie savo objektą ir neribotai jį plėtoti“, įveda „į pačios gyvybės vidų“ (Bergson 2004: 199), taigi skaito būtybes iš jų vidaus, nes jungiasi prie jų vidinės trukmės – jų tikrosios realybės, susijungusios su pasaulio visuma. Kitaip tariant, intuicija yra žmogaus pajėgumas užmegzti kontaktą su pačiu gyvybiniu polėkiu ir netgi sutapti su juo konkrečiame jo judėjime. Protas analizuoja tik tai, kas padaryta, o intuicija išgyvena tai, *kas darosi*. Protas saugo, o intuicija kuria.

Yra intuicijos, arba kūrybos, laipsniai. 1919 m. publikuotame straipsnių rinkinyje *Dvasinė energija* Bergsonas (2009: 23–25) aptaria intuicijos raišką įvairiuose visuomeninio gyvenimo baruose, siedamas ją su įvairiais socialiniais pašaukimais: vaikų auklėtojai, verslininkai, vadovai, menininkai, mokslininkai... Kaip gilesnę, stipriau realybės visumą apimančią intuiciją Bergsonas nurodo „moralisto“, šiandien sakytume – dvasinio gyvenimo žinovo[6], intuiciją. Kaip visų giliausią – „didžiųjų gėrio žmonių“ (*les grands hommes de bien*) intuiciją, besireiškiančią kūrybos aktu *par excellence*: toks žmogus yra „kūrėjas *par excellence*, [nes] jo veiksmas, pats būdamas intensyviausias, yra pajėgus suintensyvinti kitų žmonių veiksmus ir, pats būdamas kilniaširdiškiausias, uždegti kilniaširdiškumo židinius“ (Bergson 2009: 25). Tačiau *Dvasinėje energijoje* nėra svarstoma politinė šio proceso išdava. Tai – *Dviejų moralės ir religijos šaltinių* užduotis, kurią vykdant bus pagilinta ir „didžiųjų gėrio žmonių“ turimos intuicijos interpretacija. *Dviejuose šaltiniuose* šie žmonės yra traktuojami kaip tie, kurie, susitapatinę su gyvybiniu polėkiu, tampa pajėgūs eiti link jo ištakų ir užčiuopti patį jo principą, vadinamą Dievu (Bergson 2008: 223–225, 233, 247). Tai – mistikai: krikščionybės šventieji, žydų pranašai, budizmo arahantai ir kiti Rytų išminčiai, taip pat kai kurie senovės graikų mąstytojai, tarkim, Plotinas, ypač – Sokratas (Bergson 2008: 29, 60–61, 234)[7]. Šių žmonių patirtis ir veikla yra antrasis religijos ir moralės šaltinis, iš kurio kyla atvira visuomenė.

[5] Pagrindinį Bergsono tekstą apie instinktą rasime *Kūrybinės evoliucijos* 2-ajame skyriuje, o laisvės, trukmės ir intuicijos ryšys aptariamas iš esmės visuose jo veikaluose, labiausiai – pirmajame (*Essai sur les données immédiates de la conscience* [*Apie tiesioginius sąmonės duomenis*]) ir paskutiniame (*La pensée et le mouvant* [*Mąstymas ir judantysis*]).

[6] Galbūt Bergsonas čia turi omenyje filosofo, mąstančio apie vidinį žmogaus gyvenimo virsmą – pačią trukmės intuiciją, socialinę misiją, tačiau tekstas leidžia ir kitas interpretacijas.

[7] Paliekame nuošalyje paties misticizmo laipsnių analizę. Bergsonas išskiria „neužbaigtą“ ir „užbaigtą“ mistiką. Pastaraja jis laiko tik krikščioniškąją mistiką, kurios atstovai yra gyvybiniu polėkiu įsilieję į patį Kristų – „virš(*sur*)-mistiką“, kuriam būti gyvybinio polėkio principu yra natūralu, nors jo sekėjams toks susitapatinimas reikalauja neįsivaizduojamų pastangų, kančios ir kūrybinių aktų. Tačiau, kaip pabrėžia ne vienas komentatorius, Bergsono mistikų skirstymas į „užbaigtas“ ir „neužbaigtas“ yra silpnas ir turbūt susijęs su jo įsigilinimo į kitas religijas, ypač Rytų, taip pat į judaizmą, trūkumu (Waterlot 2015: 22–25).

Kaip individuali intuicija lemia socialinį atvirumą? Intuityvus artėjimas, ypač mistinis susiliejimas su pačiu gyvybinio polėkio principu, kuomet vyksta „žmogiškosios valios susitapatinimas su dieviškąja valia“ (Bergson 2008: 242), pažadina kūrybinę arba fundamentalią emociją (Bergson 2008: 36–51, 61). Matėme, kaip protas lemia saugos instinktą – visuomenės uždarumą. O kūrybinė emocija (*l'émotion créatrice*), šis suprаintelektualinis (*l'émotion supra-intellectuelle*) pajėgumas (Bergson 2008: 63), atverdama naujumo perspektyvą, žengia anapus įpročių sistemos: atsiranda naujas veikimo principas, valios transformacija. Svarbiausia yra tai, kad intuityvus kontaktas su gyvybiniu arba kuriančiuoju polėkiu, atverdamas žmogų realybės trukmei, taigi visų būtybių vidinio gyvybingumo šaltiniui, ištraukia jį iš suinteresuotumo logikos, todėl keičia santykio su kitais žmonėmis (kaip ir su visu pasauliu) modalumus. Tai – neapykantos kitam, taigi karo, nereikalingumo, siekiant išsaugoti žmogų ir žmoniją, suvokimas. Intuityvus žmogaus kontaktas su gyvybinio polėkio šaltiniu panaikina gyvybinio virsmo „sukimosi savyje“ fenomeną, savą instinktui ir protui be intuicijos. Pirmasis šio kontakto rezultatas – bet kurio žmogaus asmens orumo pripažinimas ir išgyvenimas (Bergson 2008: 299) bei *atsivėrimas* visai žmonijai, kiekvienam žmogui tik todėl, kad jis yra žmogus (Bergson 2008: 25, 97). Iš čia gimstanti bendro geranoriškumo, arba brolybės, nuostata transformuoja visuomeninių santykių pobūdį. Bergsonas yra tas, kuris nuodugniai atskleidė individualaus žmogaus vidinių procesų transformuojamąjį poveikį politinei visuomenės konstitucijai.

Intuityvus žmogus sužadina intuiciją kitame žmoguje: kūrėjas gimdo kūrėją. Didžiųjų kūrėjų – mistikų – yra vienetai. Vis dėlto jų duodamas impulsas yra reliatyviai stiprus: kūrybinė emocija yra perduodama juos sutikusiems žmonėms, šie ją skleidžia po visuomenę silpniau, bet efektyviai. Šis efektyvumas – tai atviros visuomenės matas. Dabar matome, kad atvira visuomenė, pagal Bergsoną, nėra dirbtinai kuriamas politinis darinys, bet dvasinis procesas, turintis poveikį politikai. Lengva suvokti, kad šio proceso, kurį lemia instinkto virsmas į intuiciją, poveikis visuomenei yra perdėm kuklus, nepaisant jo efektyvumo tarpasmeniniuose santykiuose. Todėl nėra (bent jau kol kas) jokios konkrečiai egzistuojančios politinės visuomenės, kuri būtų atvira, net kai kalbame apie mūsų laikų demokratines valstybes. Tėra tik atvirumo properšos, kurios leidžia sklisti universalaus geranoriškumo bangai, siekiančiai kurti ir panaudoti demokratines bei žmogaus teisių institucijas, bet kurios yra lengvai nustelbiamos įpročių ir įprastinės prievartos jėgos net pačiose demokratiškiausiose visuomenėse[8]. Todėl 4-ąjį *Dviejų moralės ir religijos šaltinių* skyrių, pavadintą *Baigiamosios pastabos* (*Remarques finales*), Bergsonas skiria ne konkretiems „atviros visuomenės“ politiniams modalumams nustatyti, o „tarpinei būklei“ aprašyti, siekiant atvirumo properšas paversti kiek įmanoma solidesnėmis[9] –

[8] Analogišką išvadą galime daryti mąstydami apie religijas. Mistikai įkvepia šioms gyvybinio (dieviško) dinamiškumo, tačiau kol kas jokio įkvėpio neužteko, kad rastųsi tobula „dinamiška religija“, net kai turime omenyje Kristaus pradėtą krikščionybę. Geriausiu atveju galime kalbėti apie „maišytą“ religinio gyvenimo formą (*religion mixte*) (Bergson 2008: 227), kurioje mistikos pagimdytas dinamiškumas kartais yra pajuntamas religiniame turinyje (šventųjų raštų interpretacijose, teologijoje, institucijose, moralinio gyvenimo nuostatose), iš esmės funkcionuojančiame pagal statiškos religijos, uždaros visuomenės atitikmens, normas.

[9] 4-ajame veikalo skyriuje Bergsonas aprašo ar siūlo įvairias priemones, kurias būtų galima naudoti atvirumo properšoms stiprinti. Jis mini tarptautines institucijas, ypač politinį tarptautinį autoritetą (čia galime įžvelgti būsimą

čia tekalbama apie truputį atsivėrusias visuomenes bei broliškumo horizontą. Instinkto konversiją į intuiciją individualaus žmogaus gyvenime Bergsonas laiko retu ir sunkiu procesu, tačiau dar daugiau kliūčių sutinka atvirėjimo vyksmas visuomenės lygmenyje: prigimtinė minios tendencija į uždarumą yra nepalyginamai galingesnė už atsivėrusių individų poveikį jai.

Popperio uždaros ir atviros visuomenės koncepcija bergsoniškosios sampratos kontekste

Popperio, perėmusio Bergsono sukurtas uždaros ir atviros visuomenės sąvokas, kritika prancūzų filosofui yra gerai žinoma. Veikale *Atviroji visuomenė ir jos priešai* jai yra skirta keletas paragrafų, kuriuose Bergsonas apibūdinamas kaip hegelininkas (Popper 1998: 288, 711) ir „orakulų iracionalistas“ (Popper 1998: 440), o jo „religinio pobūdžio“ uždaros / atviros visuomenės perskyra interpretuojama „kaip paprasto uždaros visuomenės vieningumo ilgesio išraiška, taigi kaip reakcija prieš atviros visuomenės racionalumą“ (Popper 1998: 520). Sunku rasti paviršutiniškesnį ir neteisingesnį bergsoniškosios filosofijos aiškinimą. Bergsono kismo sąvoka negali būti interpretuojama hėgeliškosios dialektikos terminais, o jo teigta intuicija yra racionalaus mąstymo, ištikimo realybei, šaltinis, bet ne neigimas: šie tvirtinimai priklauso bergsonizmo esmei. Popperio turimas Bergsono intuicijos, mistikos, religijos sąvokų suvokimas tėra populiarios sampratos projekcija – tik taip įmanoma paaiškinti absurdišką teiginį apie bergsoniškąjį visuomenės atvirumą kaip „uždaros visuomenės vieningumo ilgesį“ ir „reakciją prieš racionalumą“. Bergsonui „visuomenės vieningumas“, kylantis iš automatiškai funkcionuojančios rutinos, bei instinktyvus iracionalumas, suvokiamas kaip fabulų produkavimas vaizduotei reaguojant į mirtį, yra uždaros visuomenės formavimosi varikliai, o intuicija, atvirkščiai, yra radikaliausia jų ir čia minimo „vieningumo ilgesio“ eliminavimo priemonė. Tačiau mūsų tikslas nėra Popperio kritikos Bergsonui kritika. Kaip ir Bergsono atveju, mes norime išryškinti Popperio teigtą socialinio uždarumo ir atvirumo fenomenų šaknį, parodant šių teiginių santykį būtent su Bergsono uždaros / atviros visuomenės koncepcija, nepriklausomai nuo to, kaip austrų-anglų mąstytojas pastarąją pats interpretavo.

Matėme, kad Bergsonas kaip visuomenės uždarumo šaltinį suvokė instinktyvaus pobūdžio žmogaus proto veikimą (fabulų kūrimą ir moralinį įpareigojimą), kuris produkuoja du fenomenus: automatiškai funkcionuojančią įpročių sistemą ir karo logiką. Popperiui rutininė įpročių sistema yra neabejotinai pagrindinis uždaros visuomenės bruožas, netgi fundamentas ir tikslas. Visos veikale *Atviroji visuomenė ir jos priešai* atliktos uždarosios

JTO, netgi ES; reikia prisiminti, kad pats Bergsonas buvo pirmasis Tarptautinės intelektualinio bendradarbiavimo komisijos, būsimo UNESCO, organizatorius ir vadovas), juridinį fundamentaliųjų žmogaus teisių reglamentavimą ir pan. Be abejo, jam demokratinė santvarka – tarsi fonas, kurio kontekste šios priemonės gali ne tik efektyviai, bet ir apskritai funkcionuoti, o pati demokratija galėjo atsirasti tik dėl Kristaus duoto impulso žmonijos istorijoje: „Demokratijos esmė yra evangelinės prigimties“ (Bergson 2008: 300). Visi konkretūs Bergsono politinio organizavimosi formos modusai, turintys išlaikyti ar praplėsti atvirumo properšas, yra nuodugniai aptarti 5-ajame *Bergsoniškųjų analų* tome (Worms 2012).

visuomenės analizės baigiasi nuoroda į šią sistemą, istoriškai įgaunančią įvairius pavidalus – nuo maginio pobūdžio santykių senovės gentyse iki šiuolaikinių totalitarizmų.

Kaip žinome, Popperio teorija remiasi Platono tekstų interpretacija, kurią jis išdėsto 1-ajame knygos tome. Bet koks daiktų kismas – tai jų degradacijos, nuotolio nuo Idėjų, išraiška, būdinga ir istorinei žmonių visuomenės evoliucijai: „Platonas istoriją, kuri, jo požiūriu, yra visuomenės irimo istorija, traktuoja kaip ligos istoriją: istorija yra pacientas, o kaip matysime vėliau, politikas turi būti gydytojas“ (Popper 1998: 54). Būtent filosofinė refleksija yra pajėgi sustabdyti degradaciją, vėl sugrąžindama tam pajėgius žmones į Idėjų kontempliaciją ir suteikdama jiems politinę valdžią. Pasak Popperio, Platono Idėjų teorijos tikslas – grąžinti valstybei „senąją formą“, kuri „turėjo būti dar patvaresnė, dar patikimiau sustingdyta“ už „Kretos ir Spartos aristokratijų santvarką“ (1998: 60) ir kuri turėjo būti pajėgi sustabdyti „visas politines permainas“, taigi sugrąžinti sociumą „atgal į gentinį patriarchatą, viešpatavusį laikuose iki Nuopuolio, atgal prie natūralaus nedaugelio išminčių klasinio viešpatavimo tamsuomenės daugumos atžvilgiu“ (1998: 97). Iš čia – konkreti politinė programa: griežtas visuomenės skirstymas į klases ir klasių atskyrimas, valstybės likimo tapatinimas su viešpataujančios klasės likimu, monopolinis reikalų tvarkymas, cenzūra, propaganda, naujovių draudimas auklėjimo, įstatymų leidybos ir religijos srityse, ekonominė autarkija ir t. t. (Popper 1998: 97–98). Iš čia, pasak Popperio, kyla platoniškasis totalitarizmas, kurio idėja reguliariai atgimsta vakarietiškos politinės minties istorijoje, produkuodama įvairialypius *atviros visuomenės priešus* (būtent priešams yra skirta apie tris ketvirtadalius Popperio veikalo).

Tačiau kad ir kokia būtų priešų įvairovė, teigia Popperis, „ir senovės, ir naujųjų laikų totalitarinių režimų galybę lėmė tas faktas, jog jų kūrėjai bandė atsiliepti į visai realų poreikį“ (1998: 177). Šį poreikį, kurį aiškinant 10-ajame knygos skyriuje ir yra suformuluojamos uždaros bei atviros visuomenės sąvokos, Popperis interpretuoja kaip natūralų ir biologinį žmogaus poreikį išnykti grupėje, jaustis gerai ir ypač „saugiai“ gyvenant ne savo, o grupės ritmu – šiame aiškinime neabejotinai Popperis ir pripažįsta savosios koncepcijos „tam tikrą panašumą“ į bergsoniškąją (1998: 520). Būtent šis poreikis, kurio patenkinimas sutampa su automatiškai veikiančia įpročių sistema, yra uždaros visuomenės variklis, kaip ir Bergsono koncepcijos atveju. Tačiau Bergsonas pagrindiniu uždaros visuomenės organizavimosi „instinktu“ laikė karą, o Popperis apie karą, kaip uždarai visuomenei būdingą fenomeną, savo veikale užsimena tik priebėgomis (1998: 178, 182). Tuo skiriasi ir tuo yra panašios Bergsono ir Popperio uždaros visuomenės sampratos: Bergsonas, akcentuodamas mąstymo ir gyvenimo rutiną, svarbiausiu uždaros visuomenės bruožu laiko karą, o Popperiui svarbiausia yra rutina, karą laikant vos vertu dėmesio. Kodėl, abiem atvejais pabrėžiant rutiną, toks skirtumas dėl karo? Kaip taikliai pastebėjo Didier Delsart'as (2015: 98)[10], „Bergsonas ir Popperis kūrė „uždaros“ bei „atviros“ visuomenės sąvokas, reaguodami į vieną problemą, tačiau ta problema

[10] D. Delsart'as 2018 m. liepos mėn. Liono 3-iame universitete apsigynė daktaro disertaciją „Atviros visuomenės sąvoka Bergsono ir Popperio mąstyme“. Tai – tyrimas, kuriame yra konfrontuojamos Bergsono ir Popperio filosofijos, remiantis visomis iki šiol atliktomis šios temos analizėmis. Esame dėkingi D. Delsart'ui, kad leido susipažinti su disertacijos tekstu dar iki jo publikavimo, numatyto artimiausiais metais.

kiekvienam iš jų buvo labai skirtinga. Bergsonui tai buvo moralės kilmės problema, Popperiui – istoricizmo ir jo ryšių su totalitarizmu.“

Skirtumas, traktuojant uždaras visuomenes, leidžia suprasti skirtumą, kuriant atvirų visuomenių idėją. Bergsono idėja remiasi dvasinio pobūdžio ir individo lygmenyje vykstančiu procesu, kurio metu žmogaus racionalumas *atsiveria* intuityviai aptiktai gyvenimo versmei; procesas, kurio politiniai padariniai yra kuklūs, grįžtami, bet vis dėlto realūs, pvz., demokratija ar fundamentalių žmogaus teisių formulavimas bei gynyba, bet ypač – karo atsisakymas, taikos, kuri nebūtų tik ruošimasis karui, radimasis. Popperiui svarbiausia yra parodyti, kad rutina nėra žmogaus racionalumą įkalinantis fenomenas ir kad fatališki dėsniai nėra istorijos determinantas, bet kad racionalumas *pats iš savęs* gali sulaužyti rutiną ir kurti istoriją: visuomenės atvirumas yra racionali uždarančių įpročių (žmonių santykių, įstatymų, modelių) kritika. Ši idėja yra atviros visuomenės pristatymo Popperio knygoje (1998: 179, 181, 182) leitmotyvas:

> Racionaliosios refleksijos pradininkai, ieškodami „geriausio įstatymo“, palaipsniui jį paverčia racionaliai svarstoma problema. <...> Mes pripažįstame racionalią asmeninę atsakomybę. <...> Perėjimas nuo uždaros prie atviros visuomenės gali būti apibūdintas kaip viena didžiausių žmonijos patirtų revoliucijų <...>: atsirado kritinė diskusija, o paskui kritinis mąstymas, nebekaustomas magiškųjų apžavų... Racionaliai tvarkyti savo elgesį, susilaikyti bent jau nuo kai kurių mūsų socialinių emocinių reikmių tenkinimo, kontroliuoti savo elgesį ir prisiimti atsakomybę.

Ir nors Popperis pripažįsta, kad racionalumo įtvirtinimas istorijoje yra nuolatinė pastanga, kad totalitarizmo pavojus visada išlieka, jam atviros visuomenės yra visos, kuriose esminiu organizavimosi principu yra tapusi kritinė refleksija ir racionali diskusija, pradedant senovės Atėnais, baigiant šiuolaikinėmis demokratijomis. Skirtingai nuo Bergsono, taip pat pabrėžiančio gyvybinio polėkio gaivinamą racionalumą (2008: 16–17), karas ir taika Popperiui nėra kriterijus. Kriterijus *par excellence* yra tam tikra sąmonė, leidžianti racionalumui tapti gyvenimo dominante:

> Įmanoma nustatyti tam tikrą kriterijų, leidžiantį spręsti apie perėjimą nuo uždaros prie atviros visuomenės. Šis perėjimas vyksta tada, kai pradedama suvokti, kad visuomenės institucijos sukurtos žmogaus, ir kai jų sąmoningas keitimas svarstomas orientuojantis į jų tinkamumą pasiekti žmonių tikslus ar įgyvendinti jų ketinimus. Arba, sakant ne taip abstrakčiai, uždara visuomenė žlunga, kai antgamtinę baimingą pagarbą, su kuria žiūrima į visuomenės santvarką, išstumia aktyvus žmonių kišimasis ir sąmoningas siekimas įgyvendinti asmeninius arba grupinius interesus. (Popper 1998: 643)

Ir būtent todėl, kad, sekant Popperiu, refleksija ir diskusija vadovaujasi imanentiškomis racionalumui normomis[11] ir nepripažįsta jokios (ką jau kalbėti apie bergsoniškąją) trans-

[11] Ar ši imanencija nėra racionalumo Trojos arklys, jį sunaikinsiantis iš vidaus? Ar racionalumas vienas pats nėra pasmerktas tam lemiamam atotrūkiui nuo realybės, kuris yra būdingas taip Popperio kritikuotai maginio mąstymo formai ir kurį kitur esame interpretavę kaip racionalizaciją, kuriai šiuolaikinės technologijos suteikia kraštutinę formą, vesdamos distopinio, taigi uždaro, visuomenės modelio link (Aleksandravičius 2015)? Turbūt nujausdamas šią problemą, Popperis pripažino sąžinės, moralinės patirties, įkvėpimo ar tikėjimo privalumus ir netgi faktą, kad

cendentinės perspektyvos, tampa įmanoma pagrįsti socialinės inžinerijos (arba socialinės technologijos) metodą, kurio esmė – „faktinės informacijos“ analizė ir panaudojimas, suteikiantis galimybę manipuliuoti socialiniais procesais, „pavyzdžiui, išvengti ekonominio nuosmukio arba, priešingai, [jį] sukelti“ (Popper 1998: 38). Bergsono filosofijos atveju tai yra absoliučiai neįmanoma, racionalumui įgaunant iš gyvybinio polėkio intuicijos ateinančias etines normas.

Skirtumą tarp Bergsono ir Popperio atvirumo konceptų yra puikiai apibendrinęs Virdžinijos universiteto politinės filosofijos profesorius Dante Germino (1974: 14)[12]: Popperis orientuojasi į Protagorą, į jo šūkį „Žmogus yra visų daiktų matas“, Bergsonas – į Platono „Dievas yra tikrasis visų daiktų matas“, todėl Popperio atviros visuomenės koncepcija apsiriboja sekuliaraus liberalizmo horizontu, o Bergsonas pabrėžia, kad jos atvirumas sutampa su žmogiškojo *psyche* atvirybe būties pagrindui.

Išvada

Bergsono ir Popperio socialinio atvirumo sąvoka yra suvokiama per jų formuluojamą uždarumo koncepciją. Ir vienam, ir kitam uždarumas – tai automatiniu režimu funkcionuojanti įpročių sistema, taigi abiejų dėmesio centre – žmogaus proto aktai. Tačiau Bergsonas uždarumą traktuoja kaip moralinę problemą ir sprendžia ją metafiziniame lygmenyje: uždara visuomenė – tai natūrali žmonių reakcija (moralinė ir religinė) į mirtį, mirties baimės neutralizacija, besireiškianti kaip karas, o, žvelgiant dar giliau, tai – gyvybinio polėkio energijos atotrūkis nuo šaltinio ir „sukimasis savyje“, varomas rūšies savisaugos bei kitų instinktų. Tik instinkto konversija į intuiciją, tik racionalumo kontaktas su gyvybinio polėkio šaltiniu suteikia impulsą tai rutiną nutraukiančiai kūrybinei emocijai (atvirai moralei ir dinamiškai religijai), kurios sklaida atveria properšas visuomenėje – stabdo karą, įkvepia pagarbą žmogui kaip tokiam, o politiniame lygmenyje reiškiasi per demokratijos ir žmogaus teisių gynimo instancijas. O Popperis lieka gryno racionalumo plotmėje. Jam atvirumas – tai įpročių kritika ir racionali diskusija, kurios įgalinimas yra imanentinis pačiam racionalumui, nereikalaujantis jokio transcenduojančio šuolio, o tik logikos, objektyviai vertinančios „faktinę informaciją“. Tad, konfrontuojant abiejų mąstytojų atvirumo koncepcijas, kyla klausimas, atveriantis tolesnės diskusijos perspektyvą: ar vidiniai loginio racionalumo ištekliai yra pakankami, kad išsilaikytų juo besivadovaujanti racionali diskusija, ar vis dėlto tam reikia proto atsivėrimo jį pranokstančiam principui?

„tokie žmonės, kaip Sokratas, buvo įkvepiami intuicijos“ (Popper 1998: 784). Tačiau šis pripažinimas Popperio veikale nėra išplėtotas, o sokratiškoji intuicija, kurią Bergsonas laiko savosios mistikos sąvokos egzemplifikacija, yra Popperio griežtai subordinuojama gryno racionalumo kontrolei.

[12] D. Germino ir K. von Beyme'o išleistas veikalas *The Open Society in Theory and Practice* yra dedikuotas E. Voegelinui, „atviros visuomenės autentiškos filosofijos pagrindėjui“ (Germino 1974: 8). Šiame veikale randame Bergsono ir paties Voegelino atviros visuomenės koncepcijų gretinimą. D. Germino parodo, kaip Voegelino politinė filosofija yra įsišaknijusi bergsoniškojoje, o jo žymųjį *leap in being* (šuolį į būtį), transformuojantį žmogų ir visuomenę, lygina su Bergsono aprašytu intuicijos aktu – „gyvybės principo“ užčiuopimu, iš kurio kyla visuomenės atvirumo gestas.

Literatūra

Aleksandravičius, P., 2015. *Europos mąstymo kryptys ir ateitis*. Vilnius: MRU.

Benjamin, W., 2005. *Nušvitimai. Esė rinktinė*. Vilnius: Vaga.

Bergson, H., 2004. *Kūrybinė evoliucija*. Vilnius: Margi raštai.

Bergson, H., 2008. *Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris: PUF. https://doi.org/10.14375/np.9782369434184

Bergson, H., 2009. *L'énergie spirituelle*. Paris: PUF.

Bergson, H., 2013. *La pensée et le mouvant*. Paris: PUF.

Deksnys, B., 2004. *XX amžius: atviros visuomenės vertybių proveržis*. Vilnius: KFMI.

Delsart, D., 2015. Société close et société ouverte chez Bergson et Popper. *Ethique, politique, religions* 2(7): 97–117.

Gaižutytė, Ž., 2008. Moralės, religijos ir visuomenės samprata Bergsono ir Durkheimo sociologijoje. In: *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, sud. A. Andrijauskas. Vilnius: Versus Aureus, 159–178.

Germino, D., 1974. Preliminary Reflections on the Open Society: Bergson, Popper, Voegelin. In: *The Open Society in Theory and Practice*, ed. D. Germino, K. von Beyme. La Haye: Martinus Nijhoff, 1–25. https://doi.org/10.1007/978-94-010-2056-5_1

Girard, R., 1972. *La violence et le sacré*. Paris: Grasset et Fasquelle.

Kisukidi, N. Y., 2015. Du meurtre et de la vie fraternelle. *Ethique, politique, religions* 2(7): 57–76.

Lévi-Strauss, C., 1992. *Rasė ir istorija*. Vilnius: Baltos lankos.

Popper, K. R., 1998. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai.

Radžvilas, V., 2008. Visata – dievus kurianti mašina? (H. Bergsono „atviros visuomenės" vizijos kontūrai). In: *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, sud. A. Andrijauskas. Vilnius: Versus Aureus, 357–396.

Riquier, C., 2009. *Archéologie de Bergson*. Paris: PUF.

Riquier, C., 2018. Teisingumas uždarose ir atvirose visuomenėse: H. Bergsonas *versus* K. R. Popperis. *Problemos* 94: 95–107. https://doi.org/10.15388/problemos.2018.0.0.11998

Sitbon, B. (dir.), 2014. *Bergson et Freud: une dualité vitale*. Paris: PUF. https://doi.org/10.3917/puf.sitbo.2014.01.0237

Waterlot, G., 2015. Bergson et l'ouverture inachevée. *Ethique, politique, religions* 2(7): 15–40.

Worms, F. (dir.), 2012. *Annales bergsoniennes. Bergson et la politique: de Jaurès à aujourd'hui*. T. 5. Paris: PUF.

Worms, F., 2004. *Bergson ou les deux sens de la vie*. Paris: PUF. https://doi.org/10.3917/puf.worm.2013.01